

FERRAN EL CATÒLIC I GERMANA DE FOIX EN UNA MINIATURA DE LA VATICANA

NOTA ICONOGRÀFICA

La Biblioteca Vaticana posseeix un sumptuós manuscrit provinent del fons Chigi, C. VII, 205, que Antonio Muñoz qualificà d'«uno dei più cospicui monumenti della miniatura italiana della fine del xv secolo». ¹ Diversos repertoris han reproduït algunes de les seves pulcres miniatures, ² i Ignazio Giorgi les ha donades totes en el treball més important des del punt de vista històric, fins avui consagrat a aquest interessant manuscrit ³ que de temps tenim en estudi, en cerca especialment de l'artista o artistes que l'han miniat. No és possible encara de dir-ne un mot definitiu. Avui ens proposem de donar una senzilla nota iconogràfica sobre la identificació de dos personatges reproduïts en les seves pàgines. Limitem la descripció i l'anotació a aquest precís objecte.

Forma un volum de 304 fulls en pergami (numeració moderna) de 333 × 235 mm., escrit a dos corondells, amb lletra gòtica dels volts del 1500. Conté el text complet de l'Ofici Diví i de les Misses de Nadal, Epifania, Dijous, Divendres i Dissabte sants, i Diumenge de Resurrecció. En la il·lustració i decoració del llibre, tant com l'esplendidesa, colpeix la regularitat i uniformitat de composició, distribució i execució, idèntiques des del primer a l'últim full, que demostren un pla estudiat minuciosament i executat sota una direcció única, si no per una mateixa mà.

Cinc planes enterament miniades assenyalen el principi de cada una de les festivitats commemorades: f. 3^r, Nadal; f. 62^r, Epifania; f. 112^r, Dijous Sant; f. 158^r, Divendres i Dissabte sants; f. 271^r,

1. A. MUÑOZ, *I Codici miniati della Biblioteca Chigi in Roma*, «Revue des Bibliothèques», XV (1905), 367-368. Aquest autor no s'ocupa del problema històric del manuscrit. Artísticament la creu «opera di un maestro che alla fine del Quattrocento si ispirava alla scuola leonardesca: certe figure ornamentali fanno pensare al Peruzzi nelle sue opere giovanili».

2. Cfr. D'ANCONA, *La miniature italienne du Xe au XVIe siècle* (Paris-Bruxelles 1925), 89, i pl. LXXXVII.

3. I. GIORGI, *Il Codice chigiano delle sei Messe*, «Dedalo», anno IV, fasc. III (agosto 1923), 133-155, II fotoincisions i una en colors, en format reduït.

Pasqua. La meitat superior de la plana representa el fet històric: Naixement, Adoració dels Reis, últim Sopar, Crucifixió, Resurrecció; a sota, vuit o nou ratlles de text a dos corondells, i tot entorn, diversos quadrets relacionats amb les respectives il·lustracions. La descripció de la resta de la decoració no interessa al nostre objecte.

Una excepció notable a la regularitat abans esmentada és constituïda per cinc fulls de pergamí: ff. 2, 61, 111, 157, 270, recoberts d'una fullola d'or en el recto, no escrit ni miniat, i tenyits en púrpura i miniats completament en el verso. L'estil, la mà, la tècnica en la preparació del pergamí és diferent de la resta del manuscrit. El que més crida l'atenció és que es tracta de fulls solts, intercalats. Quant a la figuració, responen simbòlicament o allusiva als fets històrics il·lustrats en el manuscrit: al Naixement correspon la predicció de la Sibilla Tiburtina; a l'Epifania, les altres dues teofanies de Jesús: el baptisme al Jordà i el miracle de les noces de Canà, totes tres recordades en l'antífona de les segones vespres de la festivitat; a l'últim Sopar correspon l'exaltació de l'Eucaristia; a la Crucifixió, el sacrifici d'Isaac, i a la Resurrecció, Jonàs eixint de la ballena.

Els folis que ara ens interessin són el 2^v, intercalat, 3^r, 62^r i 111^v, intercalat. El 2^v representa un rei agenollat (140 mm.), en actitud de pregar, i una figura femenina dreta (210 mm.) amb la llegenda «Sibilla Tiburtina», la qual amb la mà dreta indica una inscripció: «Nascetur Christus...» (lám. 1). El f. 3^r conté l'escut dels Reis Catòlics sostingut per dos àngels que a les altres mans porten l'un el jou, l'altre les fletxes, amb el «Tanto monta» que recorda altres llibres de pietat d'aquests reis, com és ara l'anomenat *Misal de los Reyes Católicos* de la Catedral de Granada; sota d'aquest gran escut n'hi ha un de minúscul: mitja lluna d'or en camp atzur i dues barres vermelles horitzontals en camp d'or. La Verge d'aquesta miniatura podria ésser un retrat. Al f. 62^r, l'Epifania, el Rei mag que adora l'Infant és certament un retrat, i no és impossible que ho sigui també la Verge. Al f. 111^v intercalat juntament amb el rei David figuren dos personatges, probablement històrics, dels quals ens ocuparem en una altra ocasió.

La qüestió que plantegem és aquesta: ¿a qui representen les dues figures del f. 2^v? Segons Cugnoni⁴ i Giorgi, el rei és Alfons *el Mag-*

4. G. CUGNONI, *Aeneae Silvii Piccolomini Senensis ... Opera inedita*, «Atti R. Accademia dei Lincei», Serie terza, Mem. Classe Scienze Morali, Stor. e Filos., VIII (1883), 668, n. 2: «In prima pagina a tergo Alphonsus ... genuflexus orat.»

LAM. I. — Manuscrit Chigi C. VII, 205, foli 2^v.

© 2017 Biblioteca Apostolica Vaticana

LAM. II. — Manuscrit Chigi C. VII, 205, foli 62^r.
© 2017 Biblioteca Apostolica Vaticana

nànim i, a parer del segon autor, la Sibilla podria representar Lucrecia d'Alagno.⁵ Ara bé, nosaltres creiem que el rei és Ferran *el Catòlic*, i la Sibilla, molt probablement la seva segona muller Germana de Foix. La gènesi de l'equivocada atribució d'aquest manuscrit al temps del *Magnànim*, cal cercar-la en una nota del segle XVIII inserta al recto del f. 1 del nostre còdex: «Questo prezioso messale, fatto per commissione del Card. Enea Piccolomini, che fu poi Pio II, è da pregiarsi infinitamente... Si crede scritto e miniato circa il 1450». Aquestes afirmacions no tenen altre fonament que l'escudet del f. 3^r, que l'autor de la nota anònima cregué que era el del Card. Piccolomini, però que realment és de Joan Maria Poderico de Nàpols,⁶ bisbe titular de Natzaret. La precisió de les dades i el lloc on la nota es troba, han impressionat i influenciat els autors que s'han ocupat del Chigià C. VII, 205. Guerrini⁷ acceptà les seves indicacions sense comentaris. Cugnoni no cregué que fos el Card. Piccolomini qui encarregà el llibre, però establert la data, 1450, el retrat d'un rei i l'escut que creia dels Piccolomini, suposà que *el Magnànim* manà fer el manuscrit i el regalà a Silvio Enea Piccolomini.⁸ Muñoz cregué que en atribuir l'execució de les miniatures a Siena, la nota errava, però que podia ésser útil per a establir la procedència del manuscrit. El bibliotecari I. Giorgi,⁹ que l'examinà més atentament, s'adonà que a l'escut gran del f. 2^v hi havia ja l'emblema de Granada i que era, per tant, posterior al 1492; advertí també que a l'*Exultet* es prega per *Regem nostrum Ferdinandum*, f. 244^r, i admeté que el manuscrit havia estat encarregat pel Rei *Catòlic*. La data, però, de la nota anònima, 1450, i el voler defensar que el rei del f. 2^v era *el Magnànim*, el feren esgarriar per un laberint d'hipòtesis insostenibles.

5. «Nell'Augusto genuflesso che ascolta il vaticinio della Sibilla son ritratte le sembianze di Alfonso di Aragona. Men sicura, ma di una verosimiglianza che s'avvicina assai alla certezza, è un'altra mia congettura, che cioè l'alta figura della Sibilla Tiburtina celi il ritratto della bellissima Lucrezia d'Alagno, la favorita, la diva, come fu chiamata, di re Alfonso.» GIORGI, *op. cit.*, 141.

6. Aquest Joan M. Poderico fou capellà major del rei Ferran. Bisbe titular de Natzaret des de l'any 1941, traslladat a la diòcesi de Taranto l'any 1510, morí el 1524. Cfr. EUBEL, *Hierarchia Catholica Medii Aevi*, III.

7. V. GUERRINI († 1781), *Codicum Manuscriptorum qui in Bibliotheca Chisiana Romae adservantur Catalogus*, f. 159^d. És el Ms. Cat. 186 de la Sala de Consultació de Manuscrits de la Vaticana.

8. «Praestantissimum Alphonsi munus Æneae delatum ... In secunda pagina insignia Aragonensia et Piccolominea ad calcem reiecta. Sumptuosa codicis manuscripti magnificentia aptissime congruit cum donantis liberalitate.» CUGNONI, *loc. cit.*

9. En l'article citat, com tots els altres passatges que es refereixen a aquest autor alludits a continuació, veg. pàgs. 144-149.

Segons Giorgi, Alfons donà l'ordre de preparar un llibre litúrgic per a la seva capella de Nàpols. El rei mateix, devot fervent de l'Eucaristia i lector inlassable dels Comentaris a la Bíblia de Nicolau de Lira, inspirà l'Apoteosi eucarística, avui f. 111^v amb el verset bíblic *Erit firmamentum in terra...* En el primer full hom representà *el Magnànim* agenollat i, darrera d'ell, una dona, probablement Lucrecia d'Alagno, amiga del rei. En morir aquest, 1458, del manuscrit només hi havia a punt cinc fulls miniats. El seu successor, Ferran I de Nàpols, no tingué gens d'interès a continuar un llibre «nel quale tutti avrebbero potuto vedere glorificata la favorita del padre, verso la quale è noto chegli si mostrò tutt'altro che benevolo». Mort Ferran I, el 1494, els cinc fulls restarien «nella officina libraria della reggia di Castelnuovo» fins que vers el 1506 Ferran *el Catòlic* reprengué la idea del *Magnànim* i féu executar el projectat llibre litúrgic en el qual intercalà els cinc fulls miniats feia cinquanta anys. Giorgi no es val de cap argument estilístic, deixa als historiadors de l'art la solució del problema, ni utilitza cap document. De passada insinua que el retrat del f. 2^v recorda les faccions del *Magnànim* tal com es reproduïxen en medalles de l'època. Cap d'aquestes hipòtesis no és sostenible.

De l'examen detallat del manuscrit resulta evident que els fulls intercalats han estat fets per al llibre, i no al revés. Per obtenir major rapidesa en l'execució o per un altre motiu, el miniador i l'escrivà treballaren independentment. El primer illuminà les cinc planes, on comença el text de les respectives solemnitats, emprant cada vegada un nou quintern sense esperar que l'escrivà terminés el text de la festa precedent. Aquest escrivà utilitzà sempre quinterns; però en ésser a prop de la fi, regulava els fulls de l'últim plec per tal que no restessin fulls en blanc entre el final d'aquest text i la plana, ja illuminada, de la festivitat següent. El càlcul no sempre reeixí, i en quatre dels cinc casos, a desgrat d'haver reduït els respectius quinterns, encara sobrà un full. Aquests fulls sobrats foren tallats. En obrir el llibre a l'indret de la plana tota miniada, l'esplendor d'aquesta contrastava desagradablement amb la plana frontera, tota en blanc o, pitjor encara, amb quatre o cinc ratlles de text, com s'esdevé en els ff. 60^v i 110^v. Solució adient i elegant era d'intercalar un full amb el verso enterament miniat que fes parió amb el recto inicial de festivitat. Com a motiu de composició, posat que el fet central i els episodis amb ell relacionats ja havien exhaurit els temes històrics (per exemple: entorn de l'adoració dels Reis, hi

ha l'aparició de l'àngel a sant Josep, la fugida a Egipte, l'infanticidi dels Innocents, etc.), es podia acudir a temes de caràcter simbòlic o allegòric, i així fou fet. Com sigui que la dificultat era ja previsible durant la confecció del llibre, res no impedeix de suposar que els fulls intercalats foren miniats contemporàniament. El desig d'enllestir l'obra pogué determinar a encarregar-los a un altre artista, i això explicaria la divergència d'estil.

Un argument definitiu a favor de la simultaneïtat o, en tot cas, de la posterioritat en l'execució dels fulls intercalats, l'ofereix la miniatura del f. 62^r (làm. II). El rei que en l'Epifania està en actitud d'adorar Jesús (Giorgi no ho observà) és el retrat del mateix personatge del f. 2^v. Doncs bé: si ni Giorgi ni ningú no pot dubtar que l'Epifania fou miniada amb posterioritat al 1492 en un llibre destinat al *Catòlic*, és evident que el full intercalat que conté el retrat del mateix personatge és contemporani o posterior, i executat amb la mateixa intenció.

L'argument de la semblança del retrat amb la persona representada, prova també a favor de Ferran. El tret més característic, el *nasus aquilus* del *Magnànim* de què parlava el futur Pius II,¹⁰ i que han posat en tanta d'evidència els medallistes de l'època (cal recordar només la medalla del Pisanello al Museu Nacional de Florència) no respon a la persona del *Catòlic* ni als retrats del nostre manuscrit. Hom pot assegurar que aquest no té gens de relació amb Alfons el *Magnànim*. El retrat del f. 2^v — com el del f. 62^r — és de Ferran i correspon especialment amb el que existeix al Museo del Prado.

La Sibilla del f. 2^v, a parer nostre, representa Germana de Foix.

Si hom la compara amb les altres figures femenines del mateix artista, per exemple, amb les grans figures (120 mm.) del f. 157^v, que representen les tres virtuts teologals, és evident que mentre aquestes són dibuixades de memòria, monòtones, sense trets característics, la figura de la Sibilla es refereix a una persona concreta, lleument idealitzada. És remarcable el pentinat, que traeix un gust personal o una moda del temps. D'altra banda, sembla molt natural que a la figura del rei, que certament és un retrat, correspongui també una persona determinada en la figura de la Sibilla, que per la composició i per estar dempeus dintre la miniatura té més importància que el rei mateix.

10. Piccolomini descriu el *Magnànim*: «Corpore gracili, vultu pallido sed aspectu leto, naso aquilo, et illustribus oculis, crine nigro et iam albicanti ad aures usque protenso, statura mediocris.» Cfr. CUGNONI, *loc. cit.*

Sí, com és lògic, ambdues figures estan relacionades, difícilment es pot pensar en altra persona que en Germana de Foix.

Per raons que donarem en ocupar-nos-en definitivament, aquest manuscrit fou miniat als primers anys del segle XVI, en venir Ferran a Nàpols acompanyat de la seva segona muller. Aquesta era jovenís-sima, tal com representa la Sibilla; sabem que era alta, que tenia els cabells rossos, recargolats més que formant rulls. Aquest detall significatiu ha estat tramès per un poeta contemporani, Juan de Sobrarias, que en referir-se a les segones noces de Ferran deia de la nova regina :

«Vertice cui pluchro rutilans crinemque retorta
Flava coma aethereas auras infundit odore
Ambrosio...»

El «retorta flava coma» és la descripció fidel del pentinat de la nostra Sibilla. També cal remarcar el fil de perles que com una tènue diadema cengeix la seva testa, emblema que no porta cap altra figura del manuscrit i que escau més a una regina que a una Sibilla. No el comparem amb altres retrats de Germana de Foix, puix primer caldria establir l'autenticitat dels pocs que coneixem; a més a més és sabut que la segona muller de Ferran *el Catòlic* es deformà ràpidament.

Algú podria trobar certa semblança entre la Sibilla i les faccions de les Verges del Naixement, f. 3^r i de l'Epifania, f. 62^r. Ambdues Madones tenen els cabells rossos. Deixant de banda el pentinat excèntric de la Sibilla, que no escauria a la Verge, el d'aquesta presenta una lligadura especial que manca en les altres figures femenines del llibre. Assenyalem el fet sense insistir-hi. Si hom pogués demostrar que també aquestes dues figures de la Verge volen representar Germana de Foix, seria un altre argument a favor de la nostra hipòtesi, que l'esplèndid manuscrit de la Vaticana, Chigià, C. VII, 205, fou miniat per tal d'ofrenar un do veritablement reial al rei Ferran i a la regina Germana en visitar Nàpols els primers anys de la setzena centúria.

ANSELM M. ALBAREDA, O. S. B.

Biblioteca Apostòlica Vaticana, Ciutat del Vaticà.